

हिमाचल-प्रदेश-केन्द्रीय-विश्वविद्यालयः
Central University of Himachal Pradesh

पोस्टबॉक्स नं.- 21, धर्मशाला, जिला - कांगड़ा, हिमाचलप्रदेश- 176 215
PO Box: 21, DHARAMSHALA, DISTRICT KANGRA, HIMACHAL PRADESH – 176215

मानविकी एवं भाषासंकायः
विभागः – संस्कृतं पाली च
बी.ए. (संस्कृतम्) द्वितीयसत्रार्द्धम्
संस्कृतविभागः

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः - SKT104

क्रेडिट – ४

पाठ्यक्रमविवरणम्- साहित्यम्

अन्वितिसंख्या

विषयः

१ वृत्तरत्नाकरः

- ☞ मङ्गलाचरणं ग्रन्थकर्तुः परिचयश्च
- ☞ छन्दःशास्त्रस्य दशाक्षराणि गणलक्षणानि च
- ☞ पादलक्षणानि, यतिलक्षणानि च
- ☞ वृत्तभेदकथनम्
- ☞ मात्राछन्दांसि (आर्याछन्दसः लक्षणम्)
- ☞ अनुष्टुप्प्रकरणम् (अनुष्टुप् छन्दः)
- ☞ वर्णसमवृत्तानि (विद्युन्माला, माणवकम्)
- ☞ इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजाति, रथोद्धता,
- ☞ वंशस्थम्, तोटकम्, द्रुतविलम्बितम्, भुजङ्गप्रयातम्,
- ☞ स्रग्विणी, मालती, प्रहर्षिणि, वसन्ततिलका,
- ☞ मालिनी, पञ्चचामरम्, शिखरिणी, हरिणी,
- ☞ मन्दाक्रान्ता, शार्दूलविक्रडितम्, स्रग्धरा, पुष्पिताग्रा,

२ चन्द्रालोकः (पञ्चममयूखः)

- ☞ अलङ्कारसामान्यलक्षणम्
- ☞ अनुप्रासः, पुनरुक्तप्रतीकाशः, यमकम्
- ☞ चित्रालङ्काराः, खड्गबन्धः, षोडशकमलबन्धः
- ☞ उपमा, अनन्वयः, उपमेयोपमा
- ☞ परिणामः, उल्लेखः, अपह्नुतिः,

- ☞ उत्प्रेक्षा, अर्थापत्तिः, काव्यालिङ्गम्, परिकरः
- ☞ सम्भावना, तुल्योगिता, दीपकम्, प्रतिवस्तूपमा
- ☞ श्लेषः, अप्रस्तुतप्रशंसा, अर्थान्तरन्यासः
- ☞ विरोधः, विशेषोक्तिः, वक्रोक्तिः, स्वभावोक्तिः
- ☞ संसृष्टिः, सङ्करः

सन्दर्भग्रन्थाः -

१. वृत्तरत्नाकरम्, केदारभट्टविरचितम्, मोतीलालबनारसीदास, नई दिल्ली
२. चन्द्रालोकः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी ।
३. साहित्यदर्पण, व्याख्याकारः - शालिग्रामशास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली,
४. काव्यदीपिका, व्याख्याकारः- कृष्णमणि त्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी
५. संस्कृतसाहित्य का इतिहास, प्रीतिप्रभागोयल, राजस्थानी ग्रन्थागार, जोधपुर ।
६. भारतीय तथा पाश्चात्य रङ्गमञ्च, सीताराम चतुर्वेदी, हिन्दी समिति, सूचना विभाग, लखनऊ, १९६४
७. बलदेव उपाध्याय, संस्कृतसाहित्य का इतिहास, शारदा निकेतन वाराणसी

हिमाचल-प्रदेश-केन्द्रीय-विश्वविद्यालयः
Central University of Himachal Pradesh

पोस्टबॉक्सन.- 21, धर्मशाला, जिला - कांगड़ा, हिमाचलप्रदेश- 176215
PO Box: 21, DHARAMSHALA, DISTRICT KANGRA, HIMACHAL PRADESH – 176215

मानविकी एवं भाषासंकायः
विभागः – संस्कृतं पाली च
बी.ए. (संस्कृतम्) द्वितीयसत्रार्द्धम्
संस्कृतविभागः

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः - SKT105

क्रेडिट – ४

पाठ्यक्रमविवरणम् - ज्योतिषम्

अन्वितिसंख्या

विषयः

१ बृहदवकहडाचक्रम्

- ☞ कालप्रकरणम्
- ☞ पञ्चाङ्गप्रकरणम्
- ☞ राशिप्रकरणम्, ग्रहप्रकरणञ्च
- ☞ शुभाशुभयोगप्रकरणम्
- ☞ विवाहप्रकरणम्
- ☞ मुहूर्तप्रकरणम्

२ गोलपरिभाषा

- ☞ सप्तगोलपरिभाषा
- ☞ भूगोल-वप्रक्षेत्र-कक्षागोल-महल्लघुवृत्तस्वरूपम्
- ☞ व्यासरेखा-लङ्कादेशरेखापरिभाषा
- ☞ स्वपृष्ठस्थान-स्वनिरक्षदेश-भूपरिधि-मध्यरेखापरिभाषा
- ☞ देशान्तर-खस्वस्तिक-क्षितिज-समस्थान-ध्रुवस्थानानां परिभाषा
- ☞ नाडीवृत्त-अहोरात्रवृत्त-कदम्बस्थान-क्रान्तिवृत्त-ध्रुववृत्तपरिभाषा
- ☞ याम्योत्तरनिरक्षस्वस्तिक-पूर्वापरवृत्त-अयनवृत्तपरिभाषा
- ☞ अक्षांश-गोलविभाग-विमण्डलवृत्त-दृग्वृत्त-उपवृत्त-दृक्क्षेपवृत्तपरिभाषा

सन्दर्भग्रन्थाः -

१. बृहदवकहडाचक्रम्, श्यामदेवझाशर्मा, चौखम्बा पब्लिशर्स, वाराणसी ।
२. गोलपरिभाषा, कामेश्वर उपाध्यायः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी ।
३. भारतीय ज्योतिष, नेमिचन्द्र शास्त्री, भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन, नई दिल्ली
४. सिद्धान्तज्योतिष-मञ्जूषा, डा. विनय पाण्डेय, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी
५. ज्योतिर्निबन्ध, डा. शत्रुघ्नत्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी
६. मुहूर्तचिन्तामणिः, पीयूषधाराटीकासहितः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी

हिमाचल-प्रदेश-केन्द्रीय-विश्वविद्यालयः
Central University of Himachal Pradesh

पोस्टबॉक्सन.- 21, धर्मशाला, जिला - कांगड़ा, हिमाचलप्रदेश- 176 215
PO Box: 21, DHARAMSHALA, DISTRICT KANGRA, HIMACHAL PRADESH – 176215

मानविकी एवं भाषासंकायः
विभागः – संस्कृतं पाली च
बी.ए. (संस्कृतम्) द्वितीयसत्रार्द्धम्

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः:-SKT106
पाठ्यक्रमविवरणम् - धर्मशास्त्रम्

क्रेडिट – ४

अन्वितिसंख्या विषयः

- १ धर्मसामान्यलक्षणानि
- २ षोडशसंस्काराः
- ३ वर्णाश्रमधर्मः
  - ☞ ब्रह्मचर्याश्रमः
  - ☞ गृहस्थाश्रमः
  - ☞ वानप्रस्थाश्रमः
  - ☞ संन्यासाश्रमः
- ४ अष्टौ विवाहप्रकाराः
- ५ नारीधर्माः
- ६ दायभागः

सन्दर्भग्रन्थाः -

१. मनुस्मृतिः, प्रकाशभाषाटीका, गणेशदत्तपाठकः, श्रीठाकुरप्रसादपुस्तकभण्डार, वाराणसी
२. मनुस्मृतिः, कुल्लूकभट्ट टीकासहिता, सं.- हरगोविन्दशास्त्री, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, वाराणसी
३. मनुस्मृतिः, पण्डितरामेश्वरभट्ट, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

४. याज्ञवल्क्यस्मृतिः, मिताक्षराख्याटीकासहिता, सं.- गंगासागर राय, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, वाराणसी
५. स्मृतिसारः, उदयनझा अशोक, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान, नवदेहली
६. धर्मसिन्धुः, काशीनाथ उपाध्यायः, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
७. निर्णयसिन्धुः, कमलाकरभट्ट, श्रीठाकुरप्रसाद पुस्तकभण्डार, वाराणसी
८. ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, महर्षि दयानन्द, रामलालकपूरट्रस्ट, सोनीपत हरियाणा
९. ईशादि नौ उपनिषद्, गीताप्रेस, गोरखपुर
१०. श्रीमद् भगवद्गीता, गीताप्रेस गोरखपुर, उत्तरप्रदेश

हिमाचल-प्रदेश-केन्द्रीय-विश्वविद्यालयः

Central University of Himachal Pradesh

पोस्टबॉक्सनधर्मशाला ,21 -., जिला कांगडा -, हिमाचलप्रदेश215 176 –

PO Box: 21, DHARAMSHALA, DISTRICT KANGRA, HIMACHAL PRADESH –

176215

मानविकी एवं भाषासंकायः

विभागः – संस्कृतं पाली च

बी.ए. (संस्कृतम्) द्वितीयसत्रार्द्धम्

पाठ्यक्रमकूटक्रमाङ्कः- SKT131

क्रेडिट – ४

पाठ्यक्रमविवरणम् - न्यायव्यवस्था (मनस्मृतिः –सप्तमोऽध्यायः)

अन्वितिसंख्या

विषयः

- ☞ मनुस्मृतेः परिचयम्
- ☞ मनुस्मृतौ प्रतिपाद्य-विषयः
- ☞ याज्ञवल्क्यस्मृतेः परिचयम्
- ☞ याज्ञवल्क्यस्मृतौ प्रतिपाद्य-विषयः
- ☞ राज्यस्य सप्ताङ्गानि
- ☞ धर्मस्य अर्थ अथवा परिभाषा
- ☞ धर्मस्य- महत्त्वम्
- ☞ राज्ञःयोग्यता
- ☞ राज्ञः कर्तव्यानि
- ☞ दण्डोत्पत्तिः
- ☞ दण्डस्य परिभाषा
- ☞ दण्डव्यवस्था
- ☞ दण्डस्य महत्त्वम्
- ☞ अमात्यनियुक्तिः
- ☞ अमात्यादीनां नियोजनम्
- ☞ दूतलक्षणम्
- ☞ दूतप्रशंसा

☞ दुर्गप्रकाराः

☞ षडगुणाः

सन्दर्भग्रन्थाः -

१. मनुस्मृतिः, कुल्लूकभट्ट टीकासहित, सं.- हरगोविन्दशास्त्री, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, वाराणसी
२. आपस्तम्ब धर्मसूत्रम्, व्या. उमेशचन्द्रपाण्डेय, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी
३. धर्मसिन्धुः, काशीनाथ उपाध्यायः, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी मनुस्मृतिः, प्रकाशभाषाटीका, गणेशदत्तपाठकः, श्रीठाकुरप्रसादपुस्तकभण्डार, वाराणसी
४. निर्णयसिन्धुः, कमलाकरभट्ट, श्रीठाकुरप्रसाद पुस्तकभण्डार, वाराणसी
५. याज्ञवल्क्यस्मृति, मिताक्षराख्य टीका सहित, सं.- गंगासागर राय, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, वाराणसी
६. कौटिलीय अर्थशास्त्र, अनु. उदयवीरशास्त्री, मेहरचन्द्र लछमनदास, अध्यक्ष संस्कृत पुस्तकालय, दरियागंज नई दिल्ली
७. मनुस्मृतिः, पण्डितरामेश्वरभट्ट, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली
८. गौतमधर्मसूत्राणि, मिताक्षरवृत्तिसहितानि, डा. उमेशचन्द्र पाण्डेय, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
।
९. स्मृतिसारः, उदयनझा अशोक, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान, नवदेहली

हिमाचल-प्रदेश-केन्द्रीय-विश्वविद्यालयः

Central University of Himachal Pradesh

पोस्टबॉक्सनधर्मशाला ,21 -.,जिला कांगडा -,हिमाचलप्रदेश215 176 –

PO Box: 21, DHARAMSHALA, DISTRICT KANGRA, HIMACHAL PRADESH – 176215

मानविकी एवं भाषासंकायः

विभागः – संस्कृतं पाली च

एम.ए. (संस्कृतम्) चतुर्थसत्रार्द्धम्
(विशेषज्ञता)

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः-SKT 362

क्रेडिट – ४

पाठ्यक्रमविवरणम् – महाभाष्यम्

अन्वितिसंख्या

विषयः

होरा ४०

१ पस्पशाह्निकम् -

- ☞ शब्दानुशासनम्, शब्दस्वरूपम्, ध्वनेः शब्दत्वम्, शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि।
- ☞ सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे, शास्त्रेण धर्मनियमः, ज्ञाने धर्मः उत प्रयोगे, प्रयोगे सर्वलोकस्य।
- ☞ शब्दाप्रतिपत्तिः, शब्दे ल्युडर्थः, लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्, वृत्तिसमवायार्थः उपदेशः।
- ☞ आकृत्युपदेशात्सिद्धम्, लिङ्गार्था तु प्रत्यापत्तिः इत्यादि समग्रं पस्पशाह्निकम्।

२ प्रत्याहाराह्निकम् -

- ☞ अ इ उ ण्।
- ☞ ऋलृक्।
- ☞ एओङ्, ऐऔच्।
- ☞ हयवरट्।
- ☞ लण्

☞ जमडणम्, झभञ्।

सन्दर्भ-ग्रन्थाः -

१. महाभाष्यम्, उद्योतप्रदीपव्याख्यानसहितम्,
चौखम्बासंस्कृतप्रतिष्ठानम्, वाराणसी।
२. महाभाष्यम्, युधिष्ठिरमीमांसककृतव्याख्यया संवलितम्,
रामलाकपूरट्रस्ट् झज्जर्, हरियाणा।
३. महाभाष्यम्, चारुदेवशास्त्रिकृतव्याख्या, मातीलाल बनासरसीदास,
वाराणसी।
४. संस्कृतव्याकरण साहित्य का इतिहास, पं. युधिष्ठिरमीमांसक,
रामलाकपूरट्रस्ट् झज्जर्, हरियाणा।

हिमाचल-प्रदेश-केन्द्रीय-विश्वविद्यालयः

Central University of Himachal Pradesh

पोस्टबॉक्सनधर्मशाला ,21 -.,जिला कांगडा -,हिमाचलप्रदेश215 176 –

PO Box: 21, DHARAMSHALA, DISTRICT KANGRA, HIMACHAL PRADESH – 176215

मानविकी एवं भाषासंकायः

विभागः – संस्कृतं पाली च

एम्.ए. (संस्कृतम्) तृतीयसत्रार्द्धम्
(विशेषज्ञता)

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः-SKT 363

क्रेडिट – ४

पाठ्यक्रमविवरणम् – व्याकरणदर्शनं भाषाविज्ञानं च

अन्वितिसंख्या

विषयः

होरा ४०

१ प्रथमः भागः -

☞ शब्दब्रह्मणः स्वरूपं तत्प्राप्तेरुपायः, व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनानि, व्याकरणरचनायां हेतुः, आगमप्रमाणस्य सिद्धिः, अभ्यासादृष्टप्रमाणयोः सिद्धिः, आर्षज्ञानस्य माहात्म्यम्, द्वौ शब्दात्मानौ, शब्देषु विविधधर्मसमावेशः, बोधकत्वनिर्णयः।

२ द्वितीयः भागः -

☞ स्वं रूपमिति सूत्रव्याख्यानम्, मीमांसकानां शब्दैकत्वम्, वैयाकरणां वाक्यैकत्वम्, वृत्तिभेदः, प्राकृतध्वनेः स्फोटाभिव्यञ्जकत्वम्, अभिव्यक्तिवादिनां मतत्रयम्, वाक्येषु पदप्रतीतिः, क्रमशः वर्णपदवाक्यग्रहणे हेतुः, स्फोटविषये वादबाहुल्यम्।

३ तृतीयः भागः -

☞ स्फोटे प्राकृतध्वनिकालस्य प्रतीतिः, नैयायिकमते ध्वनिस्फोटस्वरूपम्, शब्दतत्त्वसन्दर्भे मतभेदः, ज्ञानस्य शब्दभावापत्तिः, शब्दस्य सार्वत्रिकः अनुगमः, वाग्व्युपतायाः सर्वत्रानुगमः, शब्दसर्वव्यापकता, शब्दब्रह्मणः प्राप्तेरुपायः।

४ चतुर्थः भागः -

वेदमूलकत्वात् व्याकरणप्रामाण्यम्, धर्माचारागमानां वेदमूलकत्वम्, वेदाविरुद्धः
तर्कः प्रमाणम्, साधुशब्देषु पुण्यजनकत्वम्, व्याकरणं त्रय्या वाचः परं पदम्,
वेदप्रामाण्यम्, व्याकरणेन वाङ्मूलशुद्धिः, अपभ्रंशप्रतिपादनम्।

सन्दर्भ-ग्रन्थाः -

- १ वाक्यपदीयम्, अम्बाकर्त्रीव्याख्या, रघुनाथशर्मा, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
वाराणसी।
- २ वाक्यपदीये ब्रह्मकाण्डस्य समीक्षा व्याख्या च, डा.रामनारायणदासः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानं
गरलीपरिसरः।
- ३ वाक्यपदीयम्, शिवशङ्करः अवस्थी, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी।
- ४ Vakyapadiya of Bhartrihari with the commentary of Helaraj, के.ए.सुब्रह्मण्य
अय्यर, पुणे।
- ५ वाक्यपदीयम्, संस्कृत एवं हिन्दी अनुवाद, प्रो.हरिनारायण तिवारी, चौखम्बा संस्कृत
सीरिङ्ग।
- ६ संस्कृतव्याकरण साहित्य का इतिहास, पं. युधिष्ठिरमीमांसक, रामलाकपूरट्रस्ट् इज्जर्,
हरियाणा।

मानविकी एवं भाषासंकायः
विभागः – संस्कृतं पाली च
बी.ए. (संस्कृतम्) चतुर्थसत्रम्
संस्कृतविभागः

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः —SKT111

क्रेडिट – ४

पाठ्यक्रमविवरणम्- साहित्यम् - ऐतिहासिकमहाकाव्यम्

❖ विषयान्तर्वस्तु

अन्वितिसंख्या	विषयः	होराविभागः
(१)	आदिकाव्यम् रामायणम्	(१०)
☞	रामायणस्य महत्त्वं, रचनाकालः, कविपरिचयः	
☞	प्रतिपाद्यविषयाश्च	
☞	रामायणस्य प्रमुखाख्यानि।	
☞	लौकिकसाहित्यस्य आदिकाव्यरूपेण रामायणस्य महत्त्वम्	
(१)	रामायणस्य वैशिष्ट्यम्	(१०)
	रामायणस्य साहित्यिकम महत्त्वम्	
	परवर्तिग्रन्थेषु रामायणस्य प्रभावः	
	रामायणकालीनं सामाजिकं स्वरूपम्	
३.	महाभारतस्य महत्त्वम्	(१०)
☞	महाभारतस्य नामकरणम् ।	
☞	रचनाकालः, रचयिता	
☞	महाभारते- मुख्यानि आख्यानकानि	
४.	महाभारते वर्णितविषयाः	(१०)
☞	महाभारतकालीनं सामाजिक स्वरूपम्	
☞	महाभारतस्य साहित्यिक महत्त्वम्	
☞	महाभारतकालीन शिक्षापद्धतिः	
☞	महाभारतस्य उपजीव्यम्	

सन्दर्भग्रन्थाः-

- १) संस्कृतवाङ्मय का बृहद् इतिहास, आचार्य बलदेव उपाध्यायः, उत्तरप्रदेश संस्कृतसंस्थान, लखनऊ ।
- २) वैदिकवाङ्मयस्येतिहासः, आचार्यजगदीशचन्द्रमिश्रः, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी ।
- ३) प्रीतिप्रभागीयल, संस्कृतसाहित्य का इतिहास, (प्रथमखण्डः), राजस्थानी ग्रन्थागार, जोधपुर.
- ४) रमाशङ्करत्रिपाठी, वैदिक साहित्य और संस्कृति, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, वाराणसी, २०१२

ॡ) बलदेव उपाध्याय, संस्कृतसाहित्य का इतिहास, शारदा निकेतन वाराणसी ।

हिमाचल-प्रदेश-केन्द्रीय-विश्वविद्यालयः

Central University of Himachal Pradesh

पोस्टबॉक्सन ,21 -.धर्मशाला,जिला कांगडा -,हिमाचलप्रदेश215 176 –

PO Box: 21, DHARAMSHALA, DISTRICT KANGRA, HIMACHAL PRADESH – 176215

मानविकी एवं भाषासंकायः

संस्कृत एवं पालीविभागः

बी.ए. (संस्कृतम्) सत्रम् – ४

संस्कृतविभागः

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः- SKT112

क्रेडिट – ४

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - मेघदूतम्

❖ विषयान्तर्वस्तु –

अन्वितिसंख्या

विषयः

(१) पूर्वमेघः

- ☞ मेघदर्शनम्
- ☞ मेघस्य परिचयः
- ☞ प्रकृतिवर्णनम्
- ☞ अल्कापुरीमार्गस्य वर्णनम्
- ☞ माल-आम्रकूटयोः परिचयः
- ☞ दशार्णदेशस्य वर्णनम्
- ☞ विदिशावर्णनम्
- ☞ उज्जयिनिनगरस्यपरिचयः वैभवञ्च
- ☞ महाकालेश्वरवर्णनम्
- ☞ दशपुरवर्णनम्
- ☞ हिमालयवर्णनम्
- ☞ अलकादर्शनम्

(२)उत्तरमेघ

- ☞ अलकायाः सौन्दर्यम्
- ☞ विशिष्टवृक्षाणां वर्णनम्
- ☞ यक्षस्य प्रियायाः वर्णनम्
- ☞ संदेशकथनम्
- ☞ शापविमुक्तिः

सन्दर्भग्रन्थाः—

१. मेघदूतम् –M R KALE मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली।
२. मेघदूतम्–संजीवनी टीका सहितम्, निर्णयसागर प्रैस मुम्बई ।
३. मेघदूतम्- व्याख्याकारः –श्री वैद्यनाथझा शास्त्री, कृष्णदास अकादमी वाराणसी ।
४. मेघदूतम्, राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान e-पुस्तकालयः ।
५. बलदेव उपाध्याय, संस्कृतसाहित्य का इतिहास, शारदा निकेतन वाराणसी ।

हिमाचल-प्रदेश-केन्द्रीय-विश्वविद्यालय:
Central University of Himachal Pradesh

पोस्टबॉक्स नं. 21 - धर्मशाला, जिला कांगडा -, हिमाचल प्रदेश 215 176 -

PO Box: 21, DHARAMSHALA, DISTRICT KANGRA, HIMACHAL PRADESH - 176215

मानविकी एवं भाषासंकायः

संस्कृत एवं पालीविभागः

एम्.ए. (संस्कृतम्) सत्रम् - 4

संस्कृतविभागः

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः:-SKT310

क्रेडिट - ४

पाठ्यक्रमविवरणम्- छन्दोऽलंकार एवं काव्यसौन्दर्य

अन्वितिसंख्या

विषयः

1. छन्दोमञ्जरी

- ☞ श्रीगङ्गादासस्य वंशस्य कृतिनाञ्च परिचयः
- ☞ प्रस्तावना

2. प्रथमस्तबकः

- ☞ पद्यलक्षणं तद्धेदाश्च
- ☞ वृत्तस्य भेदाः तथा तेषां लक्षणानिच
- ☞ अष्टगणनामनिर्देशलक्षणानिच
- ☞ जातिच्छन्दोगणपरिचयः
- ☞ यतिस्वरूपम्
- ☞ समवृत्तानाम् उक्थादिसंज्ञा

3. द्वितीयस्तबकः

- ☞ माणवकम्
- ☞ विद्युनमाला
- ☞ इन्द्रवज्रा
- ☞ उपेन्द्रवज्रा
- ☞ वंशस्थम्
- ☞ भुजङ्गप्रयातम्

- ☞ तोटकम्
- ☞ द्रुतविलम्बितम्
- ☞ तामरसम्
- ☞ मालती वसन्ततिलका
- ☞ मालिनी
- ☞ पञ्चचामरम्
- ☞ मन्दाक्रान्ता
- ☞ हरिणी
- ☞ शार्दूलविक्रीडितम्
- ☞ स्रग्धरा

4. काव्यप्रकाशः

- ☞ नवमोल्लासः
- ☞ शब्दालङ्कार-निरूपणम्
- ☞ वक्रोक्तिः
- ☞ अनुप्रासः
- ☞ यमकः
- ☞ श्लेषःभेदाश्च
- ☞ चित्रालङ्कारः
- ☞ पुनरुक्तवदाभासः

5. अर्थालङ्कार-निरूपणम्

- ☞ उपमाभेदाश्च
- ☞ उत्प्रेक्षा
- ☞ रूपकभेदाश्च
- ☞ अपह्नुति
- ☞ समासोक्ति
- ☞ निदर्शना
- ☞ दृष्टान्त
- ☞ दीपकभेदाश्च
- ☞ विभावना
- ☞ विशेषोक्तिभेदाश्च
- ☞ अर्थान्तरन्यासभेदाश्च

- ☞ स्वभावोक्ति
- ☞ परिसंख्या
- ☞ संसृष्टि
- ☞ संङ्करभेदाश्च

सन्दर्भग्रन्थाः-

1. काव्यप्रकाशःडॉ. निवास शास्त्री,साहित्य भण्डार,सुभाष बाजार,मेरठ-2
2. अलंकार सर्वस्वम् डॉ. त्रिलोकीनाथ द्विवेदी चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी।
3. छन्दोमञ्जरी डॉ. ब्रह्मानन्द त्रिपाठी चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी।
4. वृत्तरत्नाकर डॉ. केदारभट्ट,मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली
5. छन्दोमञ्जरी श्री गङ्गादास प्रणीत,सुषमा-सफला-संस्कृत-हिन्दीव्याख्या,व्याख्याकारःडा. ब्रह्मानन्द त्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी।

मानविकी एवं भाषासंकायः
विभागः – संस्कृतं पाली च
एम.ए. (संस्कृतम्) चतुर्थसत्रम्
संस्कृतविभागः

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः - SKT322

क्रेडिट – ४

पाठ्यक्रमविवरणम्- संस्कृत-वाङ्मय में पर्यावरण-चेतना

❖ विषयान्तर्वस्तु

अन्वितिसंख्या

विषयः

होराविभागः

(१) परिचयम्

(६)

- पर्यावरणस्य अर्थः
- मानव तथा पर्यावरणस्य सम्बन्धः
- मानव- पर्यावरणे च अन्तक्रिया
- पर्यावरणस्य विशेषताः तथा प्रभावः
- पर्यावरणस्य विभाजनम्
- ऐतिहासिक पृष्ठभूमिः
- प्रमुखघटकानि- अध्यात्मिक, आधिभौतिक, आधिदैविक

(२) पर्यावरण-सम्बन्धित तत्त्वानाम् अध्ययनम्

- पर्यावरण-सम्बन्धित प्रमुखतत्त्वानि
मनुष्यः, पृथ्वी, जलम्, वायु, वनम्, पशु-पक्षिणः इत्यादयः
- वेदेषु वर्णितानि तत्त्वानां महत्त्वम् -
- १. अग्निः २. वायुः ३. जलम् ४. पृथ्वी ५. आकाशः ६. वनम्

३. पर्यावरणसमस्यानाम् अध्ययनम्-

- पर्यावरण-सम्बन्धित समस्याः
- पर्यावरणप्रदूषणम्, कारणानि च
- प्रदूषणम् तथा मानव-जीवने तस्य प्रभावः
- पर्यावरण-प्रदूषणस्य प्रकाराः- १. वायुप्रदूषणम्, २. जलप्रदूषणम्, ३. भूमिप्रदूषणम्, ४. ध्वनिप्रदूषणम्
- जलप्रदूषणस्य निवारणम्
- भूमिप्रदूषणस्य निवारणम्
- ध्वनिप्रदूषणस्य निवारणम्
- वायुप्रदूषणस्य निवारणम्
- ४. संस्कृत-साहित्ये पर्यावरणचेतना तथा समस्यानां समाधानाम्
- ऋग्वेदे पर्यावरणचेतना
- यजुर्वेदे पर्यावरणचेतना
- अथर्ववेदे पर्यावरणचेतना
- लौकिक साहित्ये पर्यावरणचेतना
- विशिष्टज्ञेयसूक्तानि— अग्निसूक्तम् (१.१) भूमि-सूक्तम् (१२.१)

☞ पर्जन्यसूक्तम् (५.८३) नद्यःसूक्तम् (३.३३)

☞ प्रमुख नाटकेषु पर्यावरण-सम्बन्धित अंशाः

५. वर्तमाने-पर्यावरणम्-

☞ स्वच्छपर्यावरणस्य महत्त्वम् (आवश्यकता,उपयोगिता)

☞ पर्यावरण-सम्बन्धित-नीतयः

☞ सततविकास-पर्यावरणञ्च

☞ शुद्धपर्यावरणोपायाः लाभञ्च

☞ पर्यावरणसंरक्षणार्थं शिक्षायाः महत्त्वम्

सन्दर्भग्रन्थाः—

१. Aadhunik Jeewan Aur Paryavaran - Damodar Sharma - Google Books
२. वेदों में पर्यावरण एवं जल संरक्षण - Pravakta प्रवक्ता.कॉम Online Hindi News & Views Portal of India
३. यजुर्वेद में पर्यावरण ,लेखकः ~डा.उपेन्द्रकुमारत्रिपाठी, चौखम्बासंस्कृतभवन ।
४. पर्यावरण-विज्ञान ,लेखकः के.एल तिवारी, आई के.इन्टरनेशनल पब्लिशिंग ,नईदिल्ली ११००१६ ।
५. संस्कृतवाङ्मय का बृहद् इतिहास, आचार्य बलदेव उपाध्यायः, उत्तरप्रदेश संस्कृतसंस्थान, लखनऊ ।
६. वैदिकवाङ्मयस्येतिहासः, आचार्यजगदीशचन्द्रमिश्रः, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी ।
७. पर्यावरण-विज्ञानःएक अध्ययन,लेखक श्री रामाधार शर्मा, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी
८. रमाशङ्करत्रिपाठी, वैदिक साहित्य और संस्कृति, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, वाराणसी, २०१२
९. बलदेव उपाध्याय, संस्कृतसाहित्य का इतिहास, शारदा निकेतन वाराणसी
१०. उपनिषद् अङ्क, 'कल्याण' गीताप्रेस गोरखपुर, उत्तरप्रदेश ।
११. शशिप्रभाकुमार, वैदिक विमर्श, जे.पी पब्लिशिंग हाउस, दिल्ली, १९९६
१२. संस्कृत-साहित्य एवं पर्यावरणम्, सुषमा कुलश्रेष्ठ एव लक्ष्मी शुक्ला

हिमाचल-प्रदेश-केन्द्रीय-विश्वविद्यालयः

Central University of Himachal Pradesh

पोस्टबॉक्सन ,21 -.धर्मशाला,जिला कांगडा -,हिमाचलप्रदेश215 176 –

PO Box: 21, DHARAMSHALA, DISTRICT KANGRA, HIMACHAL PRADESH – 176215

मानविकी एवं भाषासंकायः

संस्कृत एवं पालीविभागः

एम.ए. (संस्कृतम्) सत्रम् – १

संस्कृतविभागः

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः:-SKT352 क्रेडिट – ४

पाठ्यक्रमविवरणम्- नाट्यशास्त्रम्

अन्वितिसंख्या विषयः

1. प्रथमोऽध्यायः

- ☞ भरतमुनेः वंशस्य कृतिनाञ्च परिचयः
- ☞ मङ्गलाचरणम्
- ☞ नाट्यशास्त्रस्योत्पत्ति
- ☞ नाट्यवेदोत्पत्ति- लक्षण-प्रयोगाश्च
- ☞ त्रेतायुगधर्मा-नाट्यवेदस्यनिर्माणञ्च
- ☞ भारतेन स्वशतपुत्रेभ्यो नाट्यस्याध्यापनम्
- ☞ वृत्तिचतुष्टयम्
- ☞ वृत्तेरावश्यकता-योजना-भेदाश्च
- ☞ इन्द्रध्वजयज्ञे दैत्यपराजय
- ☞ नाट्यप्रयोगेविघ्नाः
- ☞ जर्जरसमुद्भवम्
- ☞ नाट्यमण्डपनिर्माणम्
- ☞ नाट्यस्वरूप-नाट्यस्तुतिश्च
- ☞ रङ्गपूजनमहत्वम्

2. द्वितीयोऽध्यायः

- ☞ नाट्यमण्डपनिर्माणमविषयेमुनी नां प्रश्नः
- ☞ प्रेक्षागृहस्य निर्माणं सन्निवेशश्च
- ☞ सूत्रप्रसारणविधिः

- ☞ स्तम्भानां स्थापनविधिः
- ☞ चतुरस्रनाट्यगृहलक्षणम्

सन्दर्भग्रन्थाः-

१. भारतीय नाट्यपरम्परा और अभिनयदर्पण, वाचस्पति गैरोला, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी ।
२. नाट्यशास्त्रपदीपः, डा. नरेश झा. चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी ।
३. नाट्यशास्त्र का इतिहास, डा. पारस नाथ द्विवेदी ।
४. The Natya Shastra, Manamohan Ghosh, Asiatic Society Of Bengal.
५. भारतीयसाहित्यशास्त्र एवं काव्यालंकार, भोलाशंकरव्यासः, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी ।
६. संस्कृतवाङ्मय का बृहद् इतिहास, आचार्य बलदेव उपाध्यायः, उत्तरप्रदेश संस्कृतसंस्थान, लखनऊ ।
७. संस्कृतसाहित्य का इतिहास, प्रीतिप्रभागोयल, राजस्थानी ग्रन्थागार, जोधपुर.
८. नाट्यशास्त्रीयप्रयोगविज्ञानम्, डा. रामजी उपाध्याय, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, वाराणसी ।

हिमाचल-प्रदेश-केन्द्रीय-विश्वविद्यालयः

Central University of Himachal Pradesh

पोस्टबॉक्सन ,21 -.धर्मशाला,जिला कांगडा -,हिमाचलप्रदेश215 176 –

PO Box: 21, DHARAMSHALA, DISTRICT KANGRA, HIMACHAL PRADESH – 176215

मानविकी एवं भाषासंकायः

संस्कृत एवं पालीविभागः

एम्.ए. (संस्कृतम्) सत्रम् – 4

संस्कृतविभागः

पाठ्यक्रम कूटक्रमाङ्कः:-SKT353

क्रेडिट – ४

पाठ्यक्रमस्य शीर्षकम् - रसगङ्गाधरः

❖ विषयान्तर्वस्तु –

अन्वितिसंख्या

विषयः

होराविभागः

(1)मङ्गलाचरणम् (वंशपरिचयः कृतिपरिचयश्च)

- ☞ काव्यलक्षणम्
- ☞ मम्मटलक्षणे दोषप्रदर्शनम्
- ☞ साहित्यदर्पणोक्ते लक्षणे दोषः

(2)काव्यकारणम्

- ☞ प्रतिभा
- ☞ काव्यभेदाः (उत्तमोत्तमकाव्यम्)
- ☞ उत्तमोत्तमकाव्यविमर्शः
- ☞ उत्तमकाव्यम्

- ☞ मध्यमकाव्यम्
- ☞ अधमकाव्यम्
- ☞ मम्मटोक्तकाव्यभेदावलोकनम्

(3)रसः

- ☞ रससूत्रस्यव्याख्याः
- ☞ गुणपरिचयः

सन्दर्भग्रन्थाः—

१. रसगङ्गाधरः ,व्याख्याकारः-पं मदनमोहनझा चौखम्बाविद्याभवन वाराणसी
२. रसगङ्गाधरः -राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् ,E- पुस्तकालयः
३. बलदेव उपाध्याय, संस्कृतसाहित्य का इतिहास, शारदा निकेतन वाराणसी
४. साहित्य वल्लरी ,श्री कृष्णमठ उडुपि कर्णाटक ।
५. रसगङ्गाधरः,मधुसूदनी विवृतिः , राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान e-पुस्तकालयः ।
६. रसगङ्गाधरः, राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान e-पुस्तकालयः ।